

MEMORIAŁ OFIAR KOMUNIZMU W TALLINIE. SYMBOLIKA MIEJSCA PAMIĘCI

MEMORIAL TO THE VICTIMS OF COMMUNISM IN ESTONIA:
THE SIGNIFICANCE OF THE MONUMENT

Marcin Zaborski*

— ABSTRAKT —

Autor przedstawia genezę i analizuje symbolikę Memoriału Ofiar Komunizmu w Tallinie. Skupia się na założeniach koncepcyjnych przyjętych przez jego autorów, ale też bierze pod uwagę dokonywane później interpretacje przesłania monumentu. Przywołuje wydarzenia, do których odnosi się to miejsce pamięci. Opisuje okres sowieckiej okupacji Estonii i przedstawia bilans dokonywanych w tamtym czasie represji – masowych aresztowań, potajemnych egzekucji, deportacji ludności i brutalnej kolektywizacji rolnictwa. Tak zarysowany kontekst historyczny pozwala lepiej zrozumieć znaczenie opisywanego pomnika i jego miejsce na mapie pamięci współczesnej Estonii. Autor zwraca jednocześnie uwagę, że talliński pomnik stanowi istotny element nie tylko estońskiej, ale też – szerzej – europejskiej pamięci o ofiarach stalinizmu i komunizmu.

Słowa kluczowe: komunizm; Estonia; historia Estonii; pomnik; pamięć zbiorowa; kultura pamięci

— ABSTRACT —

The author presents a genesis and analyzes the symbolism of the Memorial to the Victims of Communism in Tallinn. It focuses on conceptual assumptions adopted by its authors, but also takes into account later interpretations of the monument's message. It recalls historical events the memorial site relates to. It describes the period of the Soviet occupation of Estonia and presents the balance of repressions made at that time – mass arrests, secret executions, deportations of people, and brutal collectivization of agriculture. The historical context outlined in such way allows for a better understanding of significance of the monument in question and its place on the memory map of contemporary Estonia. The author also notes that Tallinn's monument is an important element of not only Estonian, but also – more broadly – of the European memory of the victims of Stalinism and Communism.

Keywords: communism; Estonia; Estonian history; monument; collective memory; culture of memory

---

* Uniwersytet SWPS, Wydział Nauk Humanistycznych i Społecznych.

„Pomniki to słupy graniczne, w których ludzie wyrażają symbole swoich ideałów, swoich celów i swego postępowania. Są one przeznaczone do tego, by przetrwać epokę, w której powstały i zostawić spadek dla przyszłych pokoleń” (Grzesiuk-Olszewska, 2003, s. 5). Te słowa szwajcarskiego historyka architektury – Siegfrieda Giediona – wydają się ważną wskazówką w obserwowaniu miejsc pamięci. Przypominają, że wchodząc w przestrzeń upamiętnienia, stworzoną za pomocą konkretnych monumentów, mamy szansę lepiej zrozumieć, jakiego rodzaju wartości pielęgnują ci, którzy ją zbudowali. Chodzi zarówno o wartości społeczne, jak i polityczne, państwowe, narodowe czy ogólnoludzkie. Można więc powiedzieć, że w pomnikach widzimy *signum temporis*; miejsca pamięci nie tylko przenoszą nas do przeszłości i spraw minionych, ale też przynoszą nam odpowiedzi na ważne pytania dotyczące dzisiejszych uwarunkowań.

Jaką rolę odgrywa Memoriał Ofiar Komunizmu w Tallinie? Jakie wartości pomaga pielęgnować? Jakie zawiera w sobie komunikaty i jakie nowe komunikaty pozwala tworzyć aktorom życia publicznego? Do jakich dyskusji zaprasza i czy staje się osią sporów o przeszłość? Czy stanowi ogniwo spajające, czy raczej konfrontacyjne narzędzie przecinające świadomość społeczną?

Szukając odpowiedzi na te pytania, uwagę należy skupić zarówno na materialnym wymiarze pomnika – jego konstrukcji architektonicznej i otoczeniu, w które został wpisany – jak i na jego warstwie symbolicznej, która wzmacnia przesłanie płynące z tej przestrzeni upamiętnienia. Zadać należy więc pytanie o to, jakie środki i narzędzia zostały wykorzystane przez twórców monumentu na etapie opracowywania jego koncepcji i realizacji przyjętych założeń. Istotne będzie również zrekonstruowanie przekazów, które towarzyszyły inauguracji tego miejsca pamięci, ponieważ pozwolą one odkryć interpretacje pomnikowego przesłania pojawiające się w życiu publicznym. Mogą one wszak odbiegać od pierwotnych założeń – pogłębiając przyjęte przez autorów monumentu idee upamiętnienia lub dopisując do niej nowe, nieekspozowane wcześniej, elementy.

Ażeby w pełni zrozumieć znaczenie pomnika, jego rolę i miejsce na mapie pamięci współczesnej Estonii, należy najpierw zarysować kontekst historyczny poprzez odwołanie się do wydarzeń, które dokumentuje i upamiętnia.

SOWIECKA OKUPACJA ESTONII I JEJ OFIARY

Okres sowieckiej okupacji Estonii to – już u początków – masowe aresztowania, które rozpoczęły się w 1940 roku po wkroczeniu wojsk radzieckich do kraju. W pierwszych dwunastu miesiącach represje dotknęły około 10 tysięcy osób i były wymierzone w elity polityczne i wojskowe, w oficerów i funkcjonariuszy policji oraz w tych obywateli, którzy nie podporządkowywali się władzy ZSRR. Do więzienia trafili między innymi byli przywódcy państwa. Czterech z nich – Friedrich Karl Akel, Jüri Jaakson, Jaan Tõnisson i Jaan Teemant – zostało zamordowanych. Aresztowania objęły również zdecydowaną większość byłych ministrów estońskiego rządu i wojewodów oraz znaczną część członków ostatniego parlamentu Estonii. Większość uwięzionych urzędników państwowych została zamordowana lub zmarła w nieludzkich warunkach. Ci, którym udało się wrócić do ojczyzny, byli zmuszani do rezygnacji z zawodu i do życia w trudnych warunkach (*Imprisonment and Annihilation of the Political Elite*).

W ślad za aresztowaniami dokonywanymi przez NKWD szły deportacje ludności, w ramach których tysiące Estończyków – w tym dzieci – trafiło na Syberię. Wielu z nich – z powodu chorób, głodu i dramatycznie trudnych warunków życia – umierało. Część jeszcze w czasie transportów, inni w sowieckich obozach pracy przymusowej w odległych rejonach Związku Radzieckiego, gdzie więźniowie byli zmuszani do ciężkiej pracy fizycznej. Władze sowieckie przygotowywały się do tej operacji na długo przed rozpoczęciem okupacji Estonii, między innymi opracowując listy osób objętych później represjami. Poddawani byli im politycy, sędziowie, urzędnicy, dowódcy wojskowi, oficerowie policji i organów bezpieczeństwa, działacze organizacji studenckich, osoby walczące zbrojnie z Sowietami, przedsiębiorcy, bankierzy, duchowni, osoby mające kontakty zagraniczne i członkowie Czerwonego Krzyża. Wszyscy oni zostali uznani za „element antysowiecki” i „obcy społecznie”, który – zgodnie z decyzjami sowieckich organów – należy usunąć z kraju wraz z rodzinami. Pierwsze deportacje zaczęły się nocą i wczesnym rankiem z 13 na 14 czerwca 1941 roku. Objęci nimi wówczas Estończycy zostali wydaleny bez formalnych procesów i decyzji sądów. Na spakowanie swoich rzeczy mieli godzinę. W domach zostawiali więc niemal cały majątek, który następnie był im konfiskowany. Wygnani z kraju byli transportowani wagonami towarowymi przeznaczonymi do przewozu bydła. Operacją tą objęci byli także starsi, poważnie chorzy ludzie oraz ciężarne kobiety. Jedną czwartą wszystkich deportowanych w czerwcu 1941 roku stanowili nieletni – poniżej 16. roku życia (*Estonia Remembers the Soviet Deportations*).

Wielu mieszkańców Estonii dotknął też inny problem, uznawany za jedną z największych zbrodni wojennych w pierwszym roku okupacji sowieckiej. Chodzi o nielegalną mobilizację obywateli Republiki Estońskiej do Armii Czerwonej. W latach 1940–1941 przymusowo wcielonych do oddziałów wojska Związku Radzieckiego zostało prawie 45 tysięcy ludzi, większość z nich latem 1941 roku – po wybuchu wojny z Niemcami. Znaczna część z nich nie trafiła do oddziałów walczących na froncie, ale do tak zwanych batalionów budowlanych na Syberii i na północy Rosji. Jak odnotował Jan Lewandowski – „warunki pracy i wyżywienia w tych formacjach niewiele różniły się od tych, jakie panowały w obozach pracy. Dowodem na to może być chociażby fakt, że jedna trzecia zmobilizowanych młodych mężczyzn nie przeżyła najbliższej zimy” (Lewandowski, 2001, s. 155). W świetle tych wydarzeń łatwiej jest odczytać pozytywną reakcję dużej części mieszkańców Estonii na wkroczenie wojsk niemieckich do ich kraju. Wydaje się ona wymownym obrazem oddającym skalę sowieckich represji. „Nie jest to rzecz łatwa do zrozumienia dla mieszkańca Zachodu, ale z punktu widzenia Tallina, Rygi czy Wilna rosnące prawdopodobieństwo wkroczenia hitlerowców było odczuwane jak błogosławiona szansa na wyzwolenie od Wyzwolenia” – tak ujął to Norman Davies, opisując ten fragment dziejów Europy (Davies, 1998, s. 1072).

Sowiecka kampania terroru, obejmująca potajemne egzekucje, nasiliła się po ponownym zajęciu kraju przez wojska radzieckie w 1944 roku. „Oskarżenie o «estoński burżuazyjny nacjonalizm», do którego często dołączano zarzut «kosmopolityzmu», stanowiło pretekst do czystek we wszystkich sferach i instytucjach życia publicznego” (Lewandowski, 2001, s. 171). Strach zmusił wówczas około 80 tysięcy ludzi – cywilów i żołnierzy – do ucieczki z Estonii na Zachód, głównie do Niemiec, Szwecji i Finlandii. Część z nich nie dotarła do celu – ginąc głównie w Morzu Bałtyckim. Około 20 tysięcy Estończyków sprowadzono siłą do okupowanego kraju. Po przybyciu do ojczyzny kilka tysięcy z nich trafiło do aresztu (Lewandowski, 2001, s. 171).

Represjom wymierzonym w zdrowie i życie mieszkańców kraju towarzyszyły operacje zmierzające do przebudowy świadomości społecznej Estończyków. Stąd intensywne kampanie mające niszczyć narodowe podejście do historii i narzucić nową jej wizję. Promowana w ten sposób narracja historyczna była jednoznacznie podporządkowana celom ideologicznym i politycznym. Używała zafałszowań, kłamstw, wybiórczego podejścia do faktów oraz arbitralnego interpretowania wydarzeń z przeszłości. W podejściu tym obecne były trzy sowieckie dogmaty, które miały stanowić fundament w budowie „właściwej” estońskiej historii.

Były to: odwieczna walka klas, przyjaźń rosyjsko-estońska i estońsko-niemiecki antagonizm (Kreegipuu, Lauk, 2007, s. 45).

Tak prowadzona polityka reżimu sowieckiego rodziła żywy sprzeciw, czego przejawem była aktywność estońskiego ruchu oporu. Ważną jego część stanowili „leśni bracia”, czyli estońscy partyzanci ukrywający się w lasach i zbrojnie występujący przeciwko aneksji kraju przez ZSRR. Jesienią 1944 roku w estońskich lasach znalazło się około 35-40 tysięcy mężczyzn, kobiet i dzieci. Zdecydowana mniejszość była uzbrojona (około 10 tysięcy osób). Byli to zarówno członkowie formacji niemieckich, którym nie udało się przedostać na Zachód, jak również mężczyźni chcący uniknąć wcielenia do Armii Czerwonej oraz ludność obawiająca się represji ze strony władzy radzieckiej. „W związku z działalnością «leśnych braci» od 1945 r. grupy NKWD chodziły po gminach, przesłuchując i maltretując członków rodzin «leśnych» oraz terroryzując całe okolice. Powodowało to kolejne ucieczki zagrożonych do lasu” (Lewandowski, 2001, s. 170). Członkowie grup leśnych byli aktywni jeszcze w drugiej połowie lat pięćdziesiątych XX wieku. Sowieckie organy bezpieczeństwa uwięziły ponad 10 tysięcy z nich, a prawie 2 tysiące zamordowały w lasach. Ruch oporu wygasł po śmierci Józefa Stalina i zahamowaniu masowego terroru. Pierwszą amnestię ogłoszono w marcu 1953 roku, ale uwolniono wówczas niewielu więźniów politycznych. Odzyskiwali oni wolność później, stopniowo, do końca lat pięćdziesiątych. Jedynie niewielka ich część podlegała procesowi rehabilitacji sądowej. Na ogół nie odzyskiwali więc majątku skonfiskowanego im po aresztowaniu. Wielu nie wolno było wracać do domów. Ostatni więźniowie polityczni uzyskali zgodę na przyjazd do ojczyzny dopiero w 1989 roku (Lewandowski, 2001, s. 170).

Znaczący wpływ na losy leśnej partyzantki miały wydarzenia z marca 1949 roku, stanowiące jedną z najczarniejszych kart w historii rządów reżimu sowieckiego w Estonii. 25 marca 1949 roku radzieckie władze przeprowadziły masową deportację ludności, obejmującą 7552 rodziny uznane za wrogów władzy radzieckiej. Zaledwie w kilka dni – w ramach operacji „Priboi”, obejmującej też Łotyszy i Litwinów – z Estonii na Syberię, bez decyzji sądowych, przesiedlonych zostało prawie 21 tysięcy osób, głównie kobiet i dzieci, a ich majątek został zajęty. Deportowani wówczas Estończycy zostali przewiezieni wagonami towarowymi do Kraju Krasnojarskiego oraz do obwodów nowosybirskiego, irkuckiego i omskiego (*The Deportation of March 1949 and the Other Deportation*; Miljan, 2004, s. 21).

Operacja ta miała – między innymi – przerwać i zakończyć wspieranie antyradzieckiej partyzantki przez mieszkańców wsi. Chodziło o to, by leśne oddziały

straciły oparcie, jakie w nich znajdowały. Ale przeprowadzane wtedy deportacje miały też inny cel. Chodziło o złamanie oporu ludności państw bałtyckich wobec Sowietów i ułatwienie brutalnej kolektywizacji rolnictwa. W ten sposób do grup wcześniej poddawanych represjom (elity polityczne i społeczne, mieszkańcy miast) dołączono kolejną – drobne chłopstwo. Proces ten postępował nie tylko w Estonii, ale też w innych włączonych do ZSRR nadbałtyckich republikach – na Litwie i na Łotwie. „Na miejsce wysiedlonych napływali masowo Rosjanie. W rezultacie kolektywizacji udział kołchozów w powierzchni ziemi uprawnej wzrósł w 1950 r. we wszystkich trzech republikach do ponad 95%” – odnotowuje Wojciech Roszkowski (Roszkowski, 1997, ss. 57–58).

W podsumowaniach okresu II wojny światowej oraz późniejszych represji podkreśla się, że z powodu polityki terroru Związku Radzieckiego Estonia straciła około jednej piątej swojej populacji. Przy czym szczególny nacisk kładziony jest tutaj na słowo „około”, ponieważ nie mamy możliwości ustalenia liczby ofiar z dużą dokładnością i pewnością – między innymi z powodu fałszowania i ukrywania danych przez władze sowieckie. Nie bez znaczenia jest również to, że w wielu obszarach takich danych po prostu brakuje, a w wielu przypadkach są rozproszone i wciąż wymagają opracowania (Tarand, 2004, s. 137).

W odniesieniu do okresu II wojny światowej odnotowane w Estonii „straty materialne obliczano na ponad połowę zasobów mieszkaniowych, 45 proc. przemysłu i 40 proc. linii kolejowych. W rolnictwie zmniejszyła się powierzchnia upraw, pogłowie zwierząt gospodarskich i wydajność z hektara. Ubytek ludności szacuje się na około 25 proc. (wobec 1 121 939 mieszkańców na 1 stycznia 1940 r. i 854 tys. w 1946 r.). Około 30 tys. z tej liczby to polegli żołnierze różnych formacji, a 80 tys. ci, którym udało się przedostać na Zachód” (Lewandowski, 2001, s. 163). Za Janem Lewandowskim należy zwrócić uwagę, że bilans działań wojennych prowadzonych na terenie tej bałtyckiej republiki obejmował wiele grup – „od wymordowanych przez wojujące strony na terenie Estonii, poprzez zmarłych w radzieckich obozach, po tych, którzy stracili życie w czasie bombardowań i ucieczki na Zachód” (Lewandowski, 2001, ss. 163–164). Z kolei gdy pod uwagę bierzemy cały okres 1940–1991, liczba ofiar śmiertelnych sięga 90 tysięcy.

Wśród wielu miejsc, w których Estończycy byli zatrzymywani i mordowani, wskazać można na przykład więzienie Patarei, cele więzienne w kwaterze głównej NKWD w Tallinie, obszar Dworu Scheelów w Pirita-Kose oraz więzienie w Tartu. Jednakże w wielu przypadkach nie da się określić konkretnych miejsc – zarówno śmierci, jak i pochówku estońskich ofiar sowieckich represji. Powodem jest chociażby to, że więźniów politycznych – jak zostało to już wcześniej

wspomniane – wysyłano w odległe regiony Związku Radzieckiego, gdzie byli zmuszani do pracy. Większość ofiar sowieckiego terroru w Estonii spoczywa więc w bezimiennych grobach. Tym ważniejsze zatem wydają się poświęcone im miejsca, które mają pielęgnować pamięć o ich historii, jak na przykład monument wzniesiony w Tallinie, usytuowany w dzielnicy Pirita.

MEMORIAŁ OFIAR KOMUNIZMU

Otwarty 23 sierpnia 2018 roku Memoriał Ofiar Komunizmu w Tallinie (*Eesti Kommunistiohvrite Memoriaal*) przywołuje pamięć – wymienionych z nazwiska – ponad 22 tysięcy Estończyków, którzy nigdy nie wrócili do domów; zostali rozstrzelani, zginęli w zsyłkach i innych represjach dokonywanych przez sowieckie władze w latach 1940–1991. Jak ujął to Estoński Instytut Pamięci Historycznej – miejsce to ma „trwale przypominać o kruchości wolności i ludzkiego życia, a także wzywać Estończyków – żyjących teraz i w przyszłości – do zachowania ich domu, czyli wolnej ojczyzny” (*A Memorial to the Victims of Communism Opens in Estonia*).

Uroczystość inauguracji obiektu – wpisana w kalendarz obchodów stulecia niepodległości Estonii – przypadła w Europejski Dzień Pamięci Ofiar Stalinizmu i Nazizmu, nazywany również Międzynarodowym Dniem Czarnej Wstążki. To święto zostało ustanowione w 2009 roku przez Parlament Europejski z inicjatywy państw bałtyckich „celem upamiętnienia ofiar masowych deportacji i eksterminacji, a jednocześnie ściślejszego zakorzenienia demokracji i wzmocnienia pokoju i stabilizacji naszego kontynentu” (*Oświadczenie Parlamentu Europejskiego w sprawie ogłoszenia dnia 23 sierpnia Europejskim Dniem Pamięci Ofiar Stalinizmu i Nazizmu*). Obchody tego dnia wyznaczono na rocznicę Paktu Ribbentrop-Mołotow, zawartego w 1939 roku pomiędzy Trzecią Rzeszą a Związkiem Radzieckim, którym przywódcy obu państw wyznaczyli swoje strefy interesów i wpływów w tej części Europy. Dzień Pamięci Ofiar Stalinizmu i Nazizmu ma przypominać o dokonywanych przez lata aktach agresji – zbrodniach wojennych i zbrodniach przeciwko ludzkości – oraz wspierać aktywne obywatelstwo europejskie i aktywną pamięć europejską, co ma zapobiegać powtórzeniu się zbrodni obu reżimów w jakiegokolwiek formie (*Oświadczenie Parlamentu Europejskiego w sprawie ogłoszenia dnia 23 sierpnia Europejskim Dniem Pamięci Ofiar Stalinizmu i Nazizmu*).

Na to, że jest to wciąż aktualne zadanie i wyzwanie zwróciła uwagę prezydent Estonii Kersti Kaljulaid. W czasie inauguracji tallińskiego pomnika mówiła,

że nadal można spotkać ludzi usprawiedliwiających totalitarne ideologie. Ich zdaniem są one w swej istocie szlachetne, a jedynie ich wprowadzanie w życie jak dotąd się nie powiodło. „Ale każda ideologia totalitarna jest z natury wrogiem wolności i z własnego doświadczenia historycznego znamy jej wysoką cenę” – podkreślała prezydent Kaljulaid. Przekonywała jednocześnie, że demokratyczne państwa powinny zawsze dążyć do tego, by nienawiść nie stawała się nigdy motorem działania. „Musimy myśleć o utrzymaniu oraz ochronie demokracji i europejskich wartości moralnych – praw i wolności obywatela – przed wszelkimi formami populizmu i ekstremizmu. Tylko wtedy możemy być pewni przyszłości naszych dzieci i wnuków” – podkreślała prezydent Estonii (*Estonia Opens 30.000 sqm Memorial in Remembrance of Victims of Communism*). Z kolei minister sprawiedliwości Urmas Reinsalu dodawał, że wizyta w miejscu „będącym hołdem dla wszystkich mężczyzn, kobiet i dzieci, które oddały życie dla Estonii jako ofiary sowieckiego reżimu komunistycznego”, powinna skłaniać do refleksji, że dla Estończyków życie w wolnym kraju nie jest związane jedynie z abstrakcyjną ceną. „Utrata wolności, wynikająca z umowy zawartej pomiędzy reżimami – nazistowskim i komunistycznym – kosztowała życie ponad jednej piątej naszego narodu” – podkreślał szef estońskiego resortu sprawiedliwości (*A Memorial for the Estonian Victims of Communism in Maarjamäe is Open*).

KONCEPCJA MIEJSCA PAMIĘCI

Memoriał Ofiar Komunizmu w Tallinie, usytuowany na powierzchni 30 tysięcy metrów kwadratowych, obejmuje dwie zasadnicze strefy. Pierwsza – określana jako „Podróż” – to stworzone z muru przejście, stanowiące odwołanie do okresu walki z komunistycznym terrorem. Ukazuje zderzenie konkretnych osób z bezlitosnym, „zimnym”, brutalnym systemem totalitarnym (*Memorial for the Estonian Victims of Communism*). Nazwiska tych osób – ofiar komunizmu – są właśnie w tym miejscu zapisane na ścianach korytarza. Ich zderzenie z tamtym światem zostaje niejako przeniesione na wszystkich odwiedzających pomnik, zaproszonych do symbolicznej wędrówki monumentalnym, dwustumetrowym korytarzem stworzonym za pomocą bardzo wysokich i ustawionych w niezbyt dużej odległości betonowych ścian, które zostały obłożone ciemnymi metalowymi płytami. Taka „scenografia” upamiętnienia ma wywoływać w odwiedzających to miejsce określone reakcje (których katalog nie musi być oczywiście zamknięty). Wejście

w taką przestrzeń może bowiem przytłaczać, budzić poczucie dyskomfortu, osamotnienia, izolacji czy wręcz osaczenia i zderzenia z nieprzyjaznym światem.

Istotne jednak jest to, że kamienna ścieżka korytarza prowadzi ku widocznemu z daleka wyjściu. To punkt stanowiący przejście do drugiej części memoriału, a zarazem – na gruncie symbolicznym – miejsce oddające kres trwającej wiele dekad walki z systemem komunistycznym. Autorzy pomnika przenoszą nas w ten sposób do drugiej części obiektu, czyli „Ogrodu Domowego”, w którym „wspomnienia przenikają się z marzeniami i tęsknotą za domem” (*Home Garden*). To otwarty park z miejscem przygotowanym do organizacji uroczystości upamiętniających ofiary¹. Tworzy atmosferę spokoju i bezpieczeństwa, czego symbolem są tu żywe drzewa – 170 owocujących jabłoni – i rój miodnych pszczoł umieszczonych w postaci rzeźb na ścianie pomnika. To 28 tysięcy trójwymiarowych odlewów, nawiązujących do ofiar sowieckich represji. Odwołują się do nich zacytowane w tym miejscu słowa jednego z najbardziej znanych estońskich poetów Juhana Liiva, który w pszczołach wracających do swojego ula dostrzegł podobieństwo do życia narodu; tak jak nie wszystkie pszczoły mogą dotrzeć do celu, tak też nie wszyscy ludzie mogą doczekać kresu walki o wolność i tęsknoty za ojczyzną (*A Memorial for Communism Victims of Estonia is Opened Tomorrow in Maarjamäe*).

Wydaje się przy tym, że symboliczne przejście roju pomiędzy upamiętniającym ofiary korytarzem a usytuowanym na jego skraju ogrodem może być tutaj rozumiane przynajmniej na dwa sposoby. Przemieszczanie się pomiędzy nimi może być odczytywane nie tylko jako dojście do ogrodu, czyli osiągnięcie celu, bezpieczeństwa, pokoju. Z drugiej strony w tak urządzonej przestrzeni memoryzacji możemy dostrzec symboliczny proces, który w ogrodzie bierze swój początek.

„Aby dotrzeć do ogrodu, trzeba wyruszyć w podróż. Aby wyruszyć w podróż, trzeba opuścić ogród” – tak odnotowano w opisie projektu pomnika. Oto jednostka opuszcza swój „przydomowy ogród” – czyli swoją strefę bezpieczeństwa, ażeby wniknąć we wrogi, bezwzględny świat, w którym toczy walkę i nierzadko zostaje pokonana przez bezlitosny system. Jak opisuje to Estoński Instytut Pamięci Historycznej – „ludzie zostali siłą zabrani z domu i zmuszeni do kroczenia ścieżką

---

¹ Pomnik w szczególny sposób przywołuje też elitę wojskową Estonii i bohaterów wojny o niepodległość, którzy padli ofiarą sowieckiego terroru. W tym miejscu upamiętnieni zostali estońscy generałowie i oficerowie, którzy wraz z emerytowanymi żołnierzami zostali aresztowani albo straceni, bądź też zginęli w więzieniach.

cierpienia. Tylko niektórzy z nich byli w stanie je przetrwać i wrócić do ogrodu” (*A Memorial to the Victims of Communism Opens in Estonia*). Jednakże ofiara każdego z nich, wpisująca się w działanie całego roju, przyniosła ostatecznie dobre owoce, które widzimy na owocujących drzewach.

Wykorzystanie przyrody, a także płynne wkomponowanie pomnika w otoczenie, ma tu zresztą dodatkowe znaczenie. Mimo swojej monumentalności przestrzeń upamiętnienia nie przytłacza odwiedzających – „spotyka się” tu niejako z okolicą, w której toczy się normalne życie. W pobliżu znajdują się domy mieszkalne. Jest też boisko, na którym młodzież uprawia sport. Cisza memoriału spotyka się więc i przenika z odgłosami codzienności. Pamięć nie jest tu zatem zamknięta w sakralnych ramach, ale zostaje wtopiona w rzeczywistość, powszedniość. Zanurzenie pamięci w życiu mieszkańców wydaje się tu być wyraźnym sygnałem. Refleksja nad przeszłością i upamiętnienie tych, którzy cierpieli z powodu opresji, nie ma się odbywać w odosobnieniu, zamknięciu w sterylnej przestrzeni, wyłączeniu z codziennych zajęć. Przeciwnie. Wspomnienie nie oznacza więc konieczności odseparowania się od świata. Jest raczej zaproszeniem historii do współczesności, próbą budowy mostu pomiędzy nimi.

ESTOŃSKO-ROSYJSKI KONFLIKT PAMIĘCI

Nie można w pełni odczytać symboliki miejsca pamięci – bez obserwacji jego najbliższego otoczenia. W przypadku tallińskiego monumentu, wzniesionego dla upamiętnienia ofiar komunizmu, niezwykle ważnym punktem odniesienia jest znajdujący się w pobliżu kompleks pamięci *Maarjamäe* (Wzgórze Marii). W 1960 roku w tym miejscu – nad brzegiem morza – ustawiony został obelisk, przywołujący wydarzenia z 1918 roku i upamiętniający bolszewickie ofiary wojny domowej w Rosji. W kolejnych latach miejsce pamięci było rozbudowywane, a wznoszenie całego kompleksu ukończono w 1975 roku. Ideą przyświecającą jego twórcom było nie tylko odwołanie się do historii wojny domowej, ale też uhonorowanie sowieckich żołnierzy, którzy polegli w walkach przeciwko nazistom w okresie II wojny światowej. Dla dopełnienia obrazu tego miejsca należy dodać, że usytuowane tu symboliczne groby i rzeźby oraz amfiteatr z widokiem na panoramę Zatoki Tallińskiej – umieszczono w bezpośrednim sąsiedztwie niemieckiego cmentarza wojennego, niszczonego w czasach sowieckiej okupacji Estonii (dziś częściowo odrestaurowanego).

Proradzieckie – czy wręcz antyestońskie – znaczenie tego miejsca stało się istotnym problemem po odzyskaniu niepodległości przez Estonię, kiedy możliwe tam było zainicjowanie otwartej debaty o skutkach sowieckich zbrodni. *Maarjamäe* – jako kompleks pamięci – stworzony był przecież po to, by uhonorować tych, którzy ulegli urokowi rządów sowieckich i aktywnie włączyli się w ich realizację. Ukazuje więc złożoność procesów historycznych, z jakimi mieliśmy do czynienia w tej części Europy w ostatnim stuleciu. Miejsce to – jak wiele innych, nie tylko w Estonii – zmusza do refleksji nad historią krajów, które znalazły się w zasięgu wpływów Związku Radzieckiego i na lata zostały pozbawione prawa do samodzielnego decydowania o swoich losach (*Maarjamäe memorial – Maria's Hill Memorial*).

Zmieniający się na przestrzeni lat stosunek do tallińskiego kompleksu *Maarjamäe* pozwala nam zaobserwować przykład „konfliktu pamięci”, czyli swoistego zderzenia odmiennych – sprzecznych wręcz – spojrzeń na przeszłość, jej interpretacji i ocen. Takie „konflikty pamięci przybierają różne formy i są zjawiskiem nieuchronnym, skoro sama przeszłość bywa w różny sposób pamiętana, interpretowana i reprezentowana przez różne wspólnoty pamięci” (Forecki, 2014, s. 193). Na niewielkiej przestrzeni miejskiej – w obszarze wyznaczonym do upamiętnienia historycznych wydarzeń oraz ich bohaterów – pojawia się wyraźne napięcie wypływające z narodowych perspektyw, a także z mitów wspierających politykę historyczną Estonii i Rosji. W tym przypadku – jak w wielu innych konfliktach pamięci – wizja dziejów pielęgnowana przez potomków ofiar wojny i czasów okupacji konfrontowana jest z pamięcią sprawców. Mamy tu do czynienia z drastycznie odmiennymi perspektywami. Nie jest to jedynie kwestia rozłożenia akcentów czy niuansowania w odniesieniu do wybranych aspektów, ale kwestia zasadniczych sporów dotyczących ról odegranych przed laty przez przedstawicieli obu narodów, a więc i hipoteki win, jakie wiążą się z tamtymi wydarzeniami. W tym sensie – paradoksalnie – owo zderzenie może wspierać samą ideę upamiętnienia zrealizowaną przez estońskie władze. Zapobiega temu, o czym przed laty pisał Robert Musil, kiedy przekonywał, że „nie ma na tym świecie niczego, co byłoby tak niewidzialne jak pomniki” (Bałus, 2014, s. 288). Oba monumenty usytuowane w Tallinie niewątpliwie są widoczne, a ich bliskie sąsiedztwo zaprasza do (nierzadko emocjonalnej) dyskusji, „ożywia” trudną pamięć, konfrontuje ją, przeciwdziałając fasadowości wspomnienia. Inicjowana w ten sposób refleksja każe wciąż na nowo stawiać pytania o wykładnię przeszłości i upominać się o odpowiedź.

*
*
*

Memoriał poświęcony ofiarom komunizmu w Estonii jest symbolem pamięci o wydarzeniach historycznych, środkiem dokumentującym historię i wyrazem hołdu złożonego ofiarom sowieckiego reżimu oraz bohaterom walczącym o niepodległość kraju. To wszystko tworzy historyczny wymiar tego miejsca pamięci. Z kolei w wymiarze społecznym – monument stanowi zarówno spoiwo świadomości społecznej, jak również narzędzie wspierające kształtowanie tożsamości narodowej. Jest także przestrzenią debaty publicznej oraz miejscem świętowania i organizowania rytuałów. Nie można również zapomnieć o edukacyjnej roli, jaką ma do odegrania talliński pomnik. Spełnia on określone funkcje także w wymiarze politycznym. Jest bowiem swoistym medium w przestrzeni politycznej – pozwala podmiotom politycznym wysyłać określone komunikaty do społeczeństwa. Tym samym wspiera kształtowanie treści pamięci zbiorowej. I wreszcie – staje się również narzędziem w polityce międzynarodowej (konflikt pamięci). Memoriał nie tylko przywołuje historię, którą ma przypominać, ale też wchodzi w swoisty dialog z usytuowanym w bliskim sąsiedztwie kompleksem upamiętnienia, poświęconym innym bohaterom (lub bohaterom innych). Polemizuje więc z wizją historyczną zawartą w tym pomniku. Zaprasza do dyskusji i namysłu. Przewartościowuje, przebudowuje pamięć zbiorową. W tym sensie potwierdza, że pamięć jest dynamiczna, zmienna, plastyczna – daje się wciąż na nowo kształtować.

Znaczenie pomnika wypływa oczywiście nie tylko z przyjętych w czasie jego tworzenia koncepcji i założeń. Kolejne konteksty dodają temu miejscu przedstawiciele życia publicznego, którzy przypisują mu określoną wartość, na przykład biorąc udział w uroczystościach organizowanych w tej przestrzeni upamiętnienia. Podkreślają przy tym często uniwersalne przesłanie monumentu skierowane do przyszłych pokoleń. Mówią o konieczności ochrony demokracji i związanych z nią wartości. Podkreślają konieczność stawiania oporu nienawiści, populizmowi i różnym formom ekstremizmu. Widzą w nim przestrożę przypominającą o wysokiej cenie wolności. Nawołują do jej obrony przed mogącymi pojawiać się zagrożeniami.

Pomnik Ofiar Komunizmu w Tallinie odnosi się oczywiście w sposób bezpośredni do historii Estonii, ale jednocześnie stanowi zaproszenie do głębszej refleksji – nie tylko nad losami Estończyków. W monument ten zostało wpisane uniwersalne przesłanie odnoszące się do ofiar stalinizmu i komunizmu w różnych krajach. Miejsce pamięci stworzone w estońskiej stolicy zawiera w sobie ładunek

stanowiący część kultury pamięci w wymiarze europejskim, ponadnarodowym, wspólnotowym. Choć jednocześnie pokazuje wyraźnie, że pamięć o wydarzeniach tworzących panoramę historii Europy w XX wieku jest podzielona. Biorąc pod uwagę naturę tego podziału – świadomość historyczną, elementy tożsamościowe czy mity narodowe wykorzystywane w polityce – trudno oczekiwać, że pamięć ta zostanie ujednoczona, zuniformizowana. Niewątpliwie jednak dokumentowanie przestępstw totalitarnych reżimów i brutalnych ideologii oraz przypominanie ich w obiektach upamiętnienia stanowi ważne spoiwo tej pamięci.

BIBLIOGRAFIA:

- A Memorial for Communism Victims of Estonia is Opened Tomorrow in Maarjamäe.* (2018). Pobrane z: <https://www.just.ee/en/news/memorial-communism-victims-estonia-opened-tomorrow-maarjamae>.
- A Memorial for the Estonian Victims of Communism in Maarjamäe is Open.* (2018). Pobrane z: <https://www.just.ee/en/news/memorial-estonian-victims-communism-maarjamae-open>.
- Armed Resistance and Hiding from Terror.* (2020). Pobrane z: <https://www.memoriaal.ee/en/stones/#t13>.
- Bałus, W. (2014). Pomnik. W: M. Saryusz-Wolska, R. Traba (red.). *Modi memorandi. Leksykon kultury pamięci* (ss. 387–389). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe SCHOLAR.
- Cornerstone of Memorial to Victims of Communism Laid at Maarjame in Tallinn.* (2018). Pobrane z: <https://news.postimees.ee/4483433/cornerstone-of-memorial-to-victims-of-communism-laid-at-maarjame-in-tallinn>.
- Davies, N. (1998). *Europa. Rozprawa historyka z historią*. Kraków: Wydawnictwo Znak.
- Estonia Opens 30.000 sqm Memorial in Remembrance of Victims of Communism.* (2018). Pobrane z: <http://mnemosyne.ee/en/estonia-opens-30000-sqm-memorial-in-remembrance-of-victims-of-communism/>.
- Estonia Remembers the Soviet Deportations.* (2020). Pobrane z: <https://estonianworld.com/life/estonia-remembers-the-soviet-deportations/>.
- Forecki, P. (2014). Konflikt pamięci. W: M. Saryusz-Wolska, R. Traba (red.). *Modi memorandi. Leksykon kultury pamięci* (ss. 193–195). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe SCHOLAR.
- Grzesiuk-Olszewska, I. (2003). *Warszawska rzeźba pomnikowa*. Warszawa: Wydawnictwo Neriton.
- Home Garden.* (2020). Pobrane z: <https://www.memoriaal.ee/en/garden/>.
- Imprisonment and Annihilation of the Political Elite.* (2020). Pobrane z: <https://www.memoriaal.ee/en/stones/#t3>.
- Kreegipuu, T., Lauk, E. (2007). The 1940 Soviet Coup – d’État in the Estonian Communist Press: Constructing History to Reshape Collective Memory. *Westminster Papers in Communication and Culture*, 4(4), 42–64. DOI: 10.16997/wpcc.111.

- Lewandowski, J. (2001). *Estonia*. Warszawa: TRIO.
- Maarjamäe memorial (Maria's Hill Memorial)*. (2014). Pobrane z: <https://www.tallinn.ee/eng/Maarjamae-memorial-Maria-s-Hill-Memorial>.
- Memorial for the Estonian Victims of Communism*. (2020). Pobrane z: <https://miesarch.com/work/3915>.
- Miljan, T. (2004). *Historical Dictionary of Estonia*. Lanham – Maryland – Oxford: The Scarecrow Press.
- Oświadczenie Parlamentu Europejskiego w sprawie ogłoszenia dnia 23 sierpnia Europejskim Dniem Pamięci Ofiar Stalinizmu i Nazizmu*. (2008). Pobrane z: <https://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-//EP//TEXT+TA+P6-TA-2008-0439+0+DOC+XML+V0//PL>.
- Roszkowski, W. (1997). *Półwiecze. Historia polityczna świata po 1945 roku*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Tambur, S. (2018). *A Memorial to the Victims of Communism Opens in Estonia*. Pobrane z: <https://estonianworld.com/life/memorial-to-the-victims-of-communism-opens-in-estonia/>.
- Tarand, A. (2004). The Soviet Period. W: J.-J. Subrenat (red.). *Estonia: Identity and Independence* (ss. 137–152). Amsterdam – New York: Rodopi.
- The Deportation od March 1949 and Other Deportation*. (2020). Pobrane z: <https://www.memoriaal.ee/en/stones/#t14>.